

آسیب‌شناسی خدمت به حرمین در دوره معاصر و راهکارهای برون‌رفت از آن

محمدسعید نجاتی^۱

چکیده

در این پژوهش، ابتدا به مدد دانش‌های مختلفی چون تاریخ، حدیث، فقه، حقوق و اخلاق به وظایف خادم‌الحرمین به‌عنوان حکومت مسلط بر حرمین که میزبانی حج و عمره را پذیرفته اشاره‌ای می‌شود که خدمت فعلی به حرمین با شاخص‌سازی این ملاک‌ها و مقایسه آن با وضعیت موجود ارزیابی می‌شود. وضعیت موجود خدمت به حرمین، مستند به گزارش‌های علمی و خبری و نیز مشاهدات نویسنده در سفر به حرمین است. در کنار این ارزیابی انتقادی، و معرفی کاستی‌های فعلی خدمت به حرمین، برای رسیدن به وضعیت مطلوب خادم‌الحرمینی در تراز آموزه‌ها و فرهنگ اسلامی، پیشنهادهایی ارائه می‌شود. این نوشتار، پژوهشی کتابخانه‌ای - میدانی و تحقیقی میان‌رشته‌ای است که دستاوردهای آن ارائه پیشنهادهای جدید درباره خدمت به حرمین شریفین است. این پیشنهادهای در محورهای مدیریت عبادی، رفاهی، فرهنگی و مدیریت سیاسی عرضه شده است.

کلیدواژه‌ها: خادم‌الحرمین، سعودی، حرمین شریفین، حج

۱. عضو گروه تاریخ و سیره پژوهشکده حج و زیارت (ms.nejati@hzrc.ac.ir)

مقدمه

خدمت به حرم و حج‌گزاران، عمری به درازای بیت‌العتیق و خانه کعبه دارد. قرآن کریم پاکیزه کردن خانه خدا برای طواف‌کنندگان، معتکفان و نمازگزاران در مسجدالحرام را وظیفه‌ای برشمرده که خداوند از حضرت ابراهیم علیه السلام و اسماعیل علیه السلام خواسته است.^۱ در دوران جاهلیت نیز خدمت به حرم و حج‌گزاران تحت عنوان‌هایی چون حجابت، سقاییت و رفادت در مکه مکرمه، از افتخارات و امتیازات مکّیان و در رأس آنان اشراف مکه و قریش بود. این مناصب چه در دوران جاهلیت و چه پس از اسلام با شدت و ضعف طی قرن‌ها استمرار یافت؛ هرچند که لقب خادم‌الحرمین از دوره ایوبیان (قرن هفتم) به بعد، برای قدرت مسلط بر حرمین - اعم از ایوبیان، ممالیک، عثمانیان و آل سعود - به کار رفت. (ر.ک: سامانی، ۱۳۹۶ش، ج ۷، ص ۳۶۰)

خادمین حرمین در طول قرن‌ها به فراخور همت و امکانات خود برای فراهم کردن شرایط مناسب برای انجام حج از سوی حجاج کشورهای دور و نزدیک با مذاهب مختلف کوشیدند. آل سعود در سال ۱۳۴۴ق، این منصب را در اختیار گرفت و به هنگام قدرت‌یابی بر حرمین شریفین وعده داد تا حرمین شریفین را به صورت مشورتی و با تأمین نظر کشورهای اسلامی اداره کند، (محقق، ۱۳۷۹ش، سند شماره ۱۴) ولی این وعده هیچ‌گاه عملی نشد و عملاً کنترل حرمین شریفین و فرایند حج در اختیار انحصاری آنان درآمد.

هنوز نیز صنعت گردشگری زیارتی حج و عمره دومین منبع درآمدی عربستان پس از نفت تلقی می‌شود. (طاهری، ۱۳۹۷، ص ۴۱) به همین دلیل در سال‌های اخیر تعداد حجاج به سه میلیون و عمره‌گزاران در مجموع در سال ۲۰۱۷ به ۹ میلیون رسیده است و سعودیان قصد دارند تعداد عمره‌گزاران را در

۱. «أَنْ طَهَّرَا بَيْتِي لِلطَّائِفِينَ وَالْعَاكِفِينَ وَالرُّكَّعِ السُّجُودِ» (بقره: ۱۲۵).

چارچوب برنامه توسعه ۲۰۳۰ به سی میلیون نفر در سال برسانند. (آجرلو، ۱۳۹۸ش، ص ۱۱۶ و ۱۲۲)

باید پذیرفت که سعودیان در زمینه مدیریت سازمانی حج نیز نسبت به دوره‌های گذشته پیشرفت قابل توجهی داشته‌اند. هرچند گاه‌وبی‌گاه نقاط ضعف شدیدی در کارنامه آنان مانند فاجعه منا و حادثه جرثقیل مسجدالحرام و موارد دیگری چون آتش‌سوزی و... وجود دارد، اما در مقایسه با حجم خدمات و تعداد زائران و نیز تاریخچه مدیریت حج در ابعاد مختلف، می‌توان مدیریت رفاهی و عمرانی آل سعود را فارغ از نیت درونی آنان و بدون لحاظ جنایتشان در کشتار حجاج در ذی‌حجه ۱۴۰۷ق. / مرداد ۱۳۶۶ش. (میردامادی، ۱۳۹۸ش، ج ۱، ص ۱۱۵) و آسیب‌های فراوان دیگر، شایسته تقدیر دانست.

با وجود توسعه‌های متعدد و هزینه‌های گزاف در حرمین، هنوز نقاط ضعف بسیاری در زمینه‌های مختلف مدیریت، توسعه و عمران حج و حرمین شریفین دیده می‌شود (ر.ک: saudiprojects.net) و انتقادهایی جدی درباره آن وجود دارد. این پژوهش نه با هدف داوری نسبت به مدیریت خادم‌الحرمین فعلی، بلکه تنها بر اساس نگاه بلندپروازانه و ایده‌آل‌گرا و برای معرفی تراز مطلوب اسلامی و با توجه به شرایط موجود نگاشته شده است. بی‌شک داوری دقیق نسبت به مدیریت، نیازمند آگاهی از آخرین اخبار، برنامه‌ها و امکانات واقعی متصدی خدمت به حرمین است که فعلاً در دسترس نویسندگان این مقاله نیست. این مقاله برآیند رشته‌های مختلف علمی مانند تمدن و فرهنگ اسلامی، تاریخ اسلام و فقه اسلامی و رشته تازه تأسیس مطالعات حج است و ارزشیابی آن بر اساس روش پژوهش در یک رشته علمی، ممکن است چندان دقیق نباشد.

سابقه پژوهشی‌ای که خاص این موضوع باشد یافت نشد؛ هرچند برخی مقالات تحت عنوان خادم‌الحرمین نگاشته شده است ولی این مقالات تنها تاریخچه به‌کارگیری این لقب را دنبال کرده و توجه چندانی به وظایف

خادم‌الحرمین و شرایط فعلی خدمت به حرمین ندارند. (سامانی، ۱۳۹۶ش، ج ۷، ص ۳۶۰؛ معصومی، ص ۱۲ و ۷۶۷۵، ۱۴۲۰ق، ص ۴۳)

انتقاد نسبت به عملکرد آل سعود به‌عنوان متولیان حج و حرمین شریفین در آثار مختلف، به‌صورت پراکنده و نه در چارچوب وظیفه خدمت به حرمین دیده می‌شود؛ از جمله این آثار کتاب *نصيحة لآخواننا علماء نجد* از شیخ یوسف ابن سید هاشم رفاعی، از دانشمندان و چهره‌های سیاسی و سران صوفیه رفاعی کویت است.

این کتاب^۱ به انتقاد از رویکردهای فرهنگی و عبادی خادم‌الحرمین پرداخته و نگاه همه‌جانبه‌ای به وظایف خادم‌الحرمین در محورهای دیگر ندارد. مقالات دیگری نیز درباره عملکرد پادشاهان اخیر سعودی - به‌ویژه فهد - وجود دارد که تنها به ارائه خدمات و گزارش اقدامات پرداخته و نگاهی به بهبود شرایط و انتقاد از وضع موجود ندارد.

نوشتار پیش‌رو بر اساس مشاهدات میدانی و اطلاعات موجود به همراه پیشنهادهایی برای بهبود وضعیت موجود، در پنج بعد مدیریت عبادی، فرهنگی، امنیتی، رفاهی، اعم از اسکان، عمرانی، مدیریت حمل‌ونقل و اقتصادی، ارائه می‌شود.

۱. مدیریت عبادی

یکی از نخستین وظایف خادم‌الحرمین، تأمین فضای مناسب و بسترسازی برای عبادت خداوند متعال در حرم الهی و حرم نبی مکرم ﷺ است. در حکومت سعودی در دوره اخیر اقدامات بسیاری برای توسعه عظیم مسجدالحرام و مسجدالنبی و جمرات با هدف بالابردن ظرفیت این اماکن مقدس، انجام شده است؛ ولی به نظر می‌رسد با وجود توسعه‌های صورت گرفته، نیز مدیریت این اماکن مقدس کاستی‌هایی در زمینه فراهم کردن زمینه

1. <http://takfir.ir/modules/smartsection/item.php?itemid=2185>.

عبادت در حج وجود دارد که در اینجا به همراه پیشنهادهایی بیان می‌شود:
الف) از مشکلاتی که در صحن مسجدالحرام از قدیم وجود داشته و به مرور با افزایش تعداد حجاج بیشتر شده، اختلاط میان زن و مرد هنگام طواف است. هرچند همه این افراد به انجام امر مقدسی مانند طواف مشغول‌اند؛ اما نباید از وسوسه‌های شیطان بر حذر بود. چنانکه سوءاستفاده از اختلاط در طواف در صدر اسلام، در زمان امیر مؤمنان علیه السلام (محب‌الدین طبری، ۱۴۲۴ق، ص ۸۲) و امام حسین علیه السلام (ابن شهرآشوب، ۱۳۷۹ق، ج ۴، ص ۵۱) در منابع گزارش شده است.

یکی از جرم‌های پرتکرار که بهانه دستگیری بسیاری از مردان در ایام شلوغی طواف می‌شود، همین آزارهای جنسی پدید آمده از اختلاط زن و مرد در طواف است که پس از ثبوت این جرم، مجرم در محاکم سعودی محکوم به پنج ماه حبس تعزیری و نود ضربه تازیانه شده است. (شعبی، ۱۴۳۰ق، ص ۹۷)
هرچند آزار جنسی در مسجدالحرام، به نسبت تعداد طواف‌کنندگان و مکان‌های پرازدحام دیگر اندک است، ولی همین اندک نیز توقع نمی‌رود و دستاویز مغرضان و مخالفان است؛ چنانکه برخی شبکه‌های مغرض گزارشی از شکایات متعدد زنان مسلمان از آزار جنسی به هنگام طواف انتشار داده‌اند.
(<https://www.etilaatroz.com/58345>)

جداسازی طواف مردان و زنان با تفکیک مکانی یا زمانی آنها در حج سابقه دارد. نقل است که خلیفه دوم دستور داده بود که مردان به همراه زنان طواف نکنند. (فاکھی، ۱۴۲۴ق، ج ۱، ص ۲۵۳) این تفکیک در قرن دوم اسلامی به دستور حاکم مکه اجرا می‌شد و باینکه مورد ابتلای همگان بود، گزارشی از مخالفت ائمه علیهم السلام و تابعان نسبت به آن نیامده است. (ازرقی، ۱۴۱۶ق، ج ۲، ص ۲۰؛ مسعودی، ۱۴۰۹ق، ج ۳، ص ۱۷۴)

از سوی دیگر هیچ دستور الزامی مبنی بر ممنوعیت جداسازی مردان و زنان در طواف وجود ندارد و مخالفان این طرح تنها می‌توانند به سکوت رسول

اکرم عَلَيْهِمُ السَّلَامُ و ائمه عَلَيْهِمُ السَّلَامُ و صحابه و سلف استدلال کنند؛ درحالی که جمعیت فعلی اصلاً با جمعیت طواف‌کننده دوران صدر اسلام، قابل مقایسه نیست و با وجود اصرار عده‌ای از حجاج برای طواف کردن در حلقه‌های نزدیک به کعبه مشرفه به دلیل احتیاط یا سرعت بیشتر طواف، چنین ازدحامی در سابق وجود نداشت. ب) یکی دیگر از وجوه عبادی، پیاده رفتن به سوی حج است. پیاده‌روی در حج، سنت اهل بیت پیامبر اکرم عَلَيْهِمُ السَّلَامُ و صالحان بوده و فضیلت بالای «المشی الی الحج» در فریقین مورد تأکید قرار گرفته است؛ برای مثال شیخ صدوق رحمته الله از علمای شیعه و شبیه آن را نیز ازرقی و بزاز از علمای اهل سنت چنین روایت کرده است:

هیچ بنده‌ای با وسیله‌ای چون پیاده‌رفتن به سوی بیت‌الله به خداوند متعال تقرّب نجسته است و یک حج پیاده معادل هفتاد حج سواره است ...

(ابن بابویه، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۲۱۸؛ ازرقی، ۱۴۱۶ق، ج ۲، ص ۷)

منابع متعدد شیعه و اهل سنت سفرهای متعدد حج امام حسن عَلَيْهِ السَّلَامُ و امام حسین عَلَيْهِ السَّلَامُ را به صورت پیاده درحالی که محمل‌ها و شتران پیشاپیش می‌رفتند و امکان سواره رفتن بود، ذکر کرده است. (ابن بابویه، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۲۱۹؛ ابونعیم اصفهانی، ۱۴۱۶ق، ج ۲، ص ۳۷)

فقه‌های مذاهب مختلف اهل سنت نیز به استحباب حج با پای پیاده فتوا داده‌اند. (ابن نجیم، بی‌تا، ج ۳، ص ۶۶؛ ابن عابدین، ۱۴۱۲ق، ج ۲، ص ۴۶۱؛ کاشانی، ۱۴۰۶ق، ج ۲، ص ۲۱۳)

اما متأسفانه شرایط فعلی حج، برای این عمل عبادی برای مشتاقان فراهم نیست؛ چراکه این پیاده‌روی به‌طور متوسط حدود هجده روز به طول می‌انجامد و نیازمند فراهم آوردن زیرساخت‌های رفاهی بین راه و لحاظ این مدت در زمان‌بندی ورود و خروج حجاج به عربستان است. بجاست که دولت سعودی با فراهم کردن زمینه پیاده‌روی در حج حداقل از مدینه به مکه برای حجاج (و مسیرهای دیگر) به این عبادت توجه لازم را روا دارد.

ج) اعطای آزادی مذهبی فرق مختلف اسلامی در انجام مناسک و آداب حج و زیارت، یکی از روشن‌ترین و بدیهی‌ترین حقوقی است که حجاج و معتمرین در حرمین شریفین باید از آن برخوردار باشند و در ضمن حقوق گردشگری نیز آمده است که گردشگران مذهبی و غیرمذهبی حق آزادی مذهبی دارند و به‌ویژه امکان دست‌یابی به مکان‌های گردشگری مورد نظر آنان باید فراهم باشد. (مقامی، ۱۳۹۶ش، ص ۱۵۵-۱۷۰)

اما سعودیان در بدو امر به تخریب بقاع متبرک اولیای خدا و صحابه و اهل بیت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و صالحان در مکه و مدینه و طائف پرداخته و قلوب بسیاری از مسلمانان را جریحه‌دار کردند. (هاجری، ۱۴۱۱ق، ص ۱۱۳ و ۱۳۹؛ امینی، ۱۴۲۹، ص ۴۹) پس از آن نیز از اولین سال‌های سلطه آل سعود بر حجاز تاریخ شاهد درگیری‌های خونباری میان متعصبان مذهبی سعودی و دیگر مسلمانان به دلیل تفاوت دیدگاه و اختلاف‌نظرهای فقهی بود (ر.ک: رفعت پاشا، ۱۳۷۷ش، ص ۵۱۱) در ادامه به برخی از ناملايمات مذهبی در راستای بهبود وضعیت اشاره می‌شود:

یک. با وجود شکل‌گیری مذاهب مختلف اسلامی و برشمردن مذهب اهل بیت علیهم السلام به‌عنوان یکی از مذاهب اسلامی معتبر از سوی مراکز معتبری چون الازهر مصر و جماعت تقریب اسلامی، (محمدابراهیم ساور، ۱۳۹۱ش، ص ۱۶۸ و ۱۷۷) اما مذهبی که در عربستان به‌طور جدی پیگیری می‌شود و در عبادات همه مسلمانان ملاک قرار می‌گیرد، مذهب حنبلی با قرائت ابن تیمیه و اعضای هیئت کبار علمای سعودی است (<https://ar.wikipedia.org/wiki>) و به فتاوی‌های مذاهب دیگر در امور عبادی بی‌اعتنایی می‌شود، موارد این مسئله بسیار زیاد است که «الرفاعی» آنها را فهرست کرده است. (ر.ک: الرفاعی، ۱۳۸۷ش، ص ۳۳)

دو. اعتراض‌های ایجادشده در کشورهای اسلامی درباره اتلاف گوشت‌های قربانی در منا و در موسم حج، باعث شد تا در دهه‌های اخیر کشتارگاه بزرگی در فاصله ۵۰۰ متری منا به نام «مُعِیصم» ساخته شد و به‌صورت مجهز و با

تقسیم بخش‌های آن برای حجاج کشورهای مختلف که به فعالیت مشغول است. (جعفریان، ۱۳۸۶ش، ص ۱۷۰) البته تغییر روش قربانی در منا که مستلزم آلودگی‌ها و اسراف فراوان بود، جای تقدیر دارد؛ اما اشکال عمده این است که مکان این مذابح در خارج از منا قرار دارد (نجاتی، ۱۳۹۸ش، ص ۷۹ و ۱۰۶) و امکان قربانی در منا برای حجاج نیست؛ درحالی‌که طبق فتوای بسیاری از مذاهب اسلامی، قربانی حج باید در منا باشد.

سه. علمای سعودی، برخلاف بسیاری از علمای اسلام در مذاهب مختلف که رؤیت را در ثبوت اول ماه ملاک می‌دانند، (مغنیه، ۱۴۲۱ق، ج ۱، ص ۷۱) محاسبات نجومی را معتبر می‌دانند و حکومت سعودی با عمل به این فتوا باعث تردید و اشکال در حج و اعمال عبادی دیگر که مبتنی بر ثبوت شرعی هلال است مانند روزه ماه رمضان شده است. اشکالات اعلام حلول ماه تا به آنجا رسیده که در یک مورد، با روشن شدن خطاهای محاسباتی در برخی سال‌ها، حکومت سعودی ضمن اعلام خطای خود از تقبیل کفاره از سوی پادشاه خبر داد. (<https://www.mashreghnews.ir/news/96450>)

چهار. نمونه دیگر از بی‌توجهی حکومت سعودی به فتاوی‌های مذاهب اسلامی را می‌توان در استفاده از سرویس‌های بهداشتی درون هتل‌های حرمین دید. شیعه و حنفی‌ها بول و غائط رو به قبله یا پشت به قبله را حرام می‌دانند؛ البته مذاهب دیگر نیز این مسئله را مکروه می‌شمارند؛ اما متأسفانه بسیاری از سرویس‌های هتل‌های مورد استفاده حجاج روبه‌قبله ساخته شده و حجاج برای استفاده از آن دچار مشکل می‌شوند. (ملا خسرو، بی‌تا، ج ۱، ص ۴۹؛ مغنیه، ۱۴۲۱ق، ج ۱، ص ۱۷۵) هرچند این هتل‌ها دولتی نیست اما از آنجاکه نظارت بر اماکن مورد استفاده حجاج، بر عهده خادم‌الحریمین است، انتظار می‌رود این جهت را که دشواری زیادی برای حجاج مذاهب دیگر ایجاد می‌کند، لحاظ کنند.

پنج. مراسم دعای کمیل که دعایی کاملاً توحیدی و با مفاهیمی است که همه مسلمانان بر آن اتفاق نظر دارند و حتی مسئولان سعودی نیز در دیدارهایشان به آن اذعان کرده‌اند، (مصاحبه با حجت‌الاسلام قاضی عسکر، <http://www.ion.ir/news/243798>) و در بین الحرمین تحت تدابیر شدید امنیتی برگزار می‌شد، چند سالی است به بهانه‌های واهی ممنوع شده است.

شش. از دیگر عبادت‌های حجاج بر اساس مذاهب غیر وهابی «برائت از مشرکان» است. برائت از مشرکان به فتوای امام خمینی علیه السلام بزرگ‌ترین مصلح مسلمان قرن حاضر و بنیان‌گذار انقلاب اسلامی ایران و آیت‌الله خامنه‌ای رهبر معظم انقلاب واجب است و بنا به دستور ابدی قرآن کریم تا وقتی که تعدی و تجاوز دشمنان اسلام (اعم از اهل کتاب و غیر آنان) وجود دارد، اعلام برائت و انزجار از آنان در مراسم حج، از ارکان سیاسی این عبادت است و باید اجرا شود (گروهی از نویسندگان، ۱۳۸۵ش، ص ۱۰۰؛ بیانات رهبری در دیدار کارگران حج، ۹۶/۵/۸) اما حاکمان عربستان به بهانه جلوگیری از سیاسی‌شدن حج، در برابر آن مانع‌تراشی می‌کند؛ (جعفریان، ص ۲۰۰؛ منصوری، حج ۳۰، ص ۲۲۶) از جمله با ایجاد سروصدا در اطراف خیمه بعثه رهبری، محل برگزاری مراسم برائت در سال‌های اخیر در عرفات. (مشاهدات میدانی نویسنده).

هفت. از آنجا که اکثر مذاهب اسلامی و مسلمانان جهان، توسل به اولیای الهی را حتی پس از مرگشان جایز دانسته و بین حیات و ممات رسول‌الله صلی الله علیه و آله و سلم تفاوتی در شفاعت و توسل قائل نیستند و این توسل، زیارت و طلب شفاعت را نوعی عبادت و اطاعت رب‌العالمین و خداوند یگانه می‌دانند و زیارت رسول‌الله صلی الله علیه و آله و سلم و توسل و طلب شفاعت از آن حضرت و اولیا و شهدا را تکلیف خود می‌دانند، وظیفه مدعیان خدمت به حرمین این است که زمینه این عبادت را برای دیگر مسلمانان در حرمین فراهم کنند یا لااقل برای آن مشکلی ایجاد نکرده و ممانعت نکنند. ولی از آنجا که وهابیان زیارت قبور و توسل به اموات را - هرچند پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم و امامان باشند- جایز نمی‌دانند، مأموران امر به معروف

و نهی از منکر سعودی با زائرانی که رو به گنبد و ضریح رسول‌الله ﷺ سلام می‌دادند، با تندی برخورد می‌کردند. (رفاعی، ۱۳۸۷ش، ص ۳۳)

پیشنهاد می‌شود، در راستای سیاست توجه به توریسم زیارتی، که از اهداف چشم‌انداز ۲۰۳۰ عربستان است و برای تحقق آن عربستان تاکنون ۵۰ مرکز تفریحی - توریستی ساخته است،^۱ بازسازی بقیع و زیارتگاه‌های مورد توجه مسلمانان جهان از جمله شیعیان را در دستور کار قرار دهد. عربستان می‌تواند با بازسازی و رفع محدودیت زیارتی از بقاع متبرک بقیع به جذب حداکثری گردشگر مذهبی به‌ویژه از میان شیعیان و محبان اهل‌بیت و اهل تصوف از سراسر دنیا اقدام کند.

هشت. با وجود اختلافات مذهبی، در گذشته نمازهای جماعت مختلف در مسجدالحرام به‌صورت مجزا برگزار می‌شد که نشان‌دهنده اوج آزادی فقهی مذاهب اسلامی در حرمین و حج بود؛ ولی پس از روی کار آمدن وهابیان از این امر جلوگیری شده و همه حجاج، چه در مسجدالحرام و چه در مساجد دیگر از نظر قانون سعودی باید به پیش‌نماز سعودی اقتدا کنند. (هاشمی، ۱۳۹۶ش، ص ۱۶۳) مناسب است با توجه به حضور بزرگان و نخبگان جهان اسلام از مذاهب مختلف در حج، زمینه اقامه جمعه و جماعت به امامت این افراد فراهم آید تا همگان به توجه خادم‌الحرمین به شئون و ارزش‌های الهی آگاه گردند.

نُه. حکومت سعودی هر سال تعداد زیادی از حجاج کشورهای فقیر را با پرداخت هزینه‌ای اندک به حج می‌آورد و بازمی‌گرداند. این کار در راستای مساوات میان کشورهای مختلف تفسیر شده است؛ این در حالی است که بنا بر فقه مذاهب اسلامی و نص قرآن کریم شرط وجوب حج، توانایی و استطاعت است و اگر مسلمانی فاقد این شرط بود، حج بر او واجب نمی‌شود. (مغنیه، ۱۴۲۱ق، ج ۱، ص ۱۹۰) هرچند فراهم کردن وسیله حج‌گزاری مسلمانان دیگر کشورها بسیار پسندیده است؛ اما در شرایط حاضر که در بسیاری از کشورها تعداد افراد مستطیع

1. <http://www.ion.ir/news/243798>.

بسیارند ولی به دلیل محدودیت سعودی برای تعداد حاجانشان، نمی‌توانند به حج اعزام شوند، تراحم میان واجب و مستحب حاصل می‌شود و بر دولت سعودی است که اولویت و ظرفیت حج را برای حاجیانی قرار دهد که حج بر آنها واجب است و تبرعات خود را برای عمره‌بردن حجاج فقیر و غیر مستطیع قرار دهد. به‌علاوه این مانع‌تراشی غیرموجه سعودی، برای حجاج مستطیع، امری حرام و «صَدَّ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ» بدون عذر شرعی است؛ چراکه خداوند از بندگان غیر مستطیعش انجام حج مطالبه نکرده است.

۲. مدیریت فرهنگی

بعد فرهنگی حج، از آن جدایی‌ناپذیر است؛ زیرا حج آیینی فرهنگ‌ساز در جنبه‌های مختلف فردی و اجتماعی است و خادم‌الحرمین به‌عنوان متولی مدیریت حرمین باید برای خدمت به حج و حج‌گزاران این زمینه را به بهترین وجه فراهم آورد؛ ولی کاستی‌هایی در این زمینه وجود دارد که به همراه پیشنهادهایی ارائه می‌شود.

الف) حفظ ساختار و شاکله اصلی مشاعر مقدسه و آثار اسلامی و تاریخی

در حرمین شریفین

متأسفانه در روند فعلی توسعه حرمین، بسیاری از آثار اسلامی و تاریخی مسلمانان، از میان رفته است؛ درحالی‌که این شواهد زنده در طول تاریخ، برای نمایش مستندات خارجی آخرین شریعت الهی به دست مسلمانان حفظ و احترام می‌شد. متأسفانه دولت سعودی در پوشش توسعه و با هدف مقابله با آنچه اعمال کفرآمیز سایر مسلمانان آن را می‌خوانند، بسیاری از آثار اسلامی و محله‌های قدیمی و باستانی مکه را تخریب کرده است (رفاعی، ۱۳۸۷ش، ص ۸۳) که نمونه روشن آن را «زکی یمانی» در کتابی، که درباره خانه حضرت خدیجه علیها السلام نوشته و تصاویر این خانه را که در طرح توسعه کشف شده، بیان می‌کند و می‌گوید متأسفانه این خانه در این طرح مدفون شد و این تخریب

حتی به عوارض طبیعی حرمین منجر شده است که نتیجه آن محو مستندات و شواهد تاریخی حوادث صدر اسلام و خطری برای استناد دین مقدس اسلام به شواهد خارجی است. گزارش‌ها حاکی است که قسمت‌های بسیاری از کوه‌های پیرامون حرم مکی مانند کوه خندمه و قعقعان تراشیده شده و از بین رفته است. همچنان که متخصصان انفجارهای مهیب ناشی از این تخریب‌ها را برای استمرار چاه‌های مکه از جمله چاه مقدس زمزم خطرناک دانسته‌اند. (<http://www.aljazeera.net/news/reportsandinterviews/2014/7/15>)

ب) تبدیل مصرف‌گرایی و سبک زندگی غربی به ترویج کالاها و سبک زندگی اسلامی

در حال حاضر یکی از برنامه‌های جدی سند چشم‌انداز سعودی، توسعه فضاهای تجاری و فروشگاه‌های مکه است؛ به گونه‌ای که ۵۱ درصد از فضاهای تجاری مکه در حوزه مد و پوشاک، ۸ درصد در حوزه سلامت و زیبایی و ۱۲ درصد در حوزه سرگرمی است (www.irna.ir/news/83387232) گسترش این مدل بازارها که به ترویج مصرف‌گرایی و سبک زندگی غربی در جوار خانه خدا و مهبط وحی دامن می‌زند، خطر نفوذ این فرهنگ را میان مردمانی که به حج خانه خدا آمده‌اند صدچندان می‌کند. در حالی که می‌توان با مشارکت کشورهای اسلامی، بازاری اسلامی و متشکل از کالاهای تولیدشده توسط مسلمانان را ارائه داد که به هم‌افزایی فرهنگی و اقتصادی مسلمانان و ترویج فرهنگ اسلامی کمک کند.

۳. مدیریت امنیت حج

الف) حفظ امنیت حجاج بدون ایجاد فضای امنیتی

بی‌شک امنیت جزء جدایی‌ناپذیر و حیاتی زندگی بشری است و بر اساس تصریح قرآن کریم یکی از ویژگی‌های برجسته حرم الهی آمن بودن و در امنیت

بودن انسان، حیوان و گیاه در آن است^۱ که در دعای ابراهیم خلیل به‌عنوان یک ویژگی و نعمت الهی مورد تأکید قرار گرفته است.^۲ از این رو، تأمین آن جزء وظایف خادم‌الحرمین است؛ اما تأمین امنیت با ایجاد فضای امنیتی و برخورد های امنیتی متفاوت است و متأسفانه آنچه حجاج در ایام حج تجربه می‌کنند برخوردهای امنیتی زننده و آزاردهنده مأموران نظامی و انتظامی سعودی در اماکن مختلف است؛ به‌عنوان نمونه می‌توان به رفتارهای تحقیرآمیز پلیس در فرودگاه‌های سعودی و بازرسی‌های شدید و انگشت‌نگاری و اسکن چشم از تمام حجاج حتی پیران و کودکان حتی به هنگام بازگشت و توقیف کتاب‌های دعا و کتب مذهبی دیگر به بهانه موافق نبودن آنان با مرام سعودیان اشاره کرد. (برگرفته از مشاهدات مکرر نویسنده)

ب) استفاده از نیروهای غیر نظامی برای تأمین امنیت حجاج

حجم عمده مدیریت و اداره حج در عربستان سعودی به عهده نیروهای نظامی این کشور است؛ هرچند در مواردی رفتار محترمانه یا حتی رأفت آنان نیز گزارش شده، اما خشونت و خشکی رفتار نظامی برای حجاج آزاردهنده است. مردم‌نهاد کردن این مدیریت با تکیه بر نیروهای مردمی با تجربه به‌جای نیروهای نظامی ضروری است. برگزارکنندگان حج می‌توانند لااقل در مشاعر مقدسه به جای استفاده از نیروهای نظامی از خادمان زبده و توانا ولی غیر نظامی استفاده کنند؛ چراکه استفاده از نیروی نظامی در یک فضای عبادی و معنوی، پیام منفی خشونت و سختگیری پادگانی به همراه دارد. این تجربه در مکان‌های زیارتی و حرم‌های اهل بیت علیهم‌السلام از جمله مشهد مقدس به‌کار گرفته شده و

۱. «فیه آیاتٌ بَیِّنَاتٌ مَّقَامُ إِبْرَاهِيمَ وَمَنْ دَخَلَهُ كَانَ آمِنًا وَ...» (آل‌عمران: ۹۷) «... أَوْ لَمْ نُمَكِّنْ لَهُمْ حَرَمًا آمِنًا يُجْبَىٰ إِلَيْهِ ثَمَرَاتٌ كُلِّ شَيْءٍ رِزْقًا مِنْ لَدُنَّا» (القصص: ۵۷) «... أَوْ لَمْ يَرَوْا أَنَّا جَعَلْنَا حَرَمًا آمِنًا وَ يُتَحَفَّتْ النَّاسُ مِنْ حَوْلِهِمْ...» (العنكبوت: ۶۷)

۲. «وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّ اجْعَلْ هَذَا بَلَدًا آمِنًا وَ...» (البقرة: ۱۲۶) و «وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّ اجْعَلْ هَذَا الْبَلَدَ آمِنًا وَ اجْنُبْنِي وَبَنِيَّ أَنْ نَعْبُدَ الْأَصْنَامَ» (إبراهيم: ۳۵)

موجب رضایت خاطر زائران است. البته نیروهای امنیتی و نظامی نیز به‌طور نامحسوس در این مراکز مستقر و مشغول خدمت‌رسانی هستند.

ج) ضرورت توجه مضاعف به امنیت حج‌گزاران

حوادث ناشی از ازدحام جمعیت و آتش‌سوزی در منا و ایام جمرات در دوره آل سعود مکرر رخ داده که با بررسی حوادث در منا تعداد آن به بیش از ده حادثه با هزاران تلفات انسانی می‌رسد. (ر.ک: میقات حج، ۱۳۹۴ش، ش ۹۳، ص ۱۱۷) اگرچه حکومت سعودی پس از تکرار این حوادث با تلاش‌های متعدد شرایط بسیار بهتری را در منا فراهم آورده اما کمبود امکانات رفاهی، نامنظم بودن اسکان و ترافیک منا با توجه به تنگی جا و جمعیت بسیار، امکان تکرار حوادثی از این دست را فراهم می‌کند و اهتمام بیشتر سعودیان به مسئله حفاظت و امنیت جانی حجاج را می‌طلبد. علاوه بر آن هنوز تشریفات و رسوم خطرناکی وجود دارد که گاه فاجعه‌بار است. به‌عنوان مثال یکی از حوادثی که کمتر به آن پرداخته شده در ضمن قرق کردن اطراف کعبه برای طواف اختصاصی و شست‌وشوی خانه با گلاب در پنجشنبه، هشتم خردادماه ۱۳۹۳، مطابق با آخر ماه رجب سال ۱۴۳۵ق. روی داد و بر اثر فشار ناگهانی، تعدادی کشته و یا زخمی شدند که در رسانه‌ها بازتاب گسترده‌ای یافت. (<https://www.isna.ir/news/93030904166/> و مشاهدات نویسنده)

با توجه به وظیفه خادم‌الحرمین در تأمین امنیت جانی حجاج باید با تغییر سبک این سنت با هشدارها و اطلاع‌رسانی قبلی و تابلوهای اطلاع‌رسانی از تکرار این حادثه و حوادث مشابه آن جلوگیری شود.

۴. مدیریت رفاهی

الف) اسکان و عمران

تأمین مسکن و استراحتگاه برای حجاج از روشن‌ترین وظایف خادم‌الحرمین

است؛ به‌ویژه که در گذشته دوری راه و کمبود وسائل حمل‌ونقل باعث طولانی‌شدن مدت اقامت حجاج در حرمین می‌شد. برای تأمین این نیاز از خانه‌های مردم مکه به‌صورت رایگان استفاده می‌شد. چنان‌که بنا بر گزارش‌هایی در عهد رسول خدا ﷺ و خلفای راشدین خانه‌های مکه نه فروخته می‌شد و نه اجاره داده می‌شد و هرکه بی‌نیاز بود دیگران را در آن ساکن می‌کرد. (ابن ماجه، بی‌تا، ج ۲، ص ۱۰۳۷؛ بیهقی، ۱۳۴۴ق، ج ۶، ص ۳۵) بنابر روایاتی منسوب به رسول‌الله ﷺ خرید و فروش، و اجاره‌دادن خانه‌های مکه حرام است. (ص ۵۱؛ دارقطنی، ۱۴۲۴ق، ج ۳، ص ۵۰۴) این نهی‌ها آن‌چنان بود که فقهای چون اوزاعی، ثوری، ابوحنیفه و مالک بن انس با استناد به ادله شرعی قائل به حرمت خرید و فروش و اجاره‌دادن خانه‌های مکه شده‌اند. البته برخی این منع را مربوط به زمان برگزاری حج می‌دانند و در غیر موسم جایز، ولی مکروه دانسته‌اند. (ابن قدامه، ۱۹۶۸م، ج ۴، ص ۳۰۵؛ ج ۶، ص ۷۱۲؛ کاشانی، ۱۴۰۶ق، ج ۵، ص ۱۴۶) هرچند آرای دیگری نیز در این مسئله وجود دارد که بر اساس آن می‌توان گرفتن بهاء را نه برای زمین بلکه به‌عنوان بهای خرید یا اجاره ساختمان و تأسیسات ساخته‌شده جایز دانست. با این حال سنت استفاده عمومی از خانه‌های مکه به‌روشنی وجود داشته است. اکنون در عربستان به همین شکل عمل می‌شود؛ اما در روند فعلی اسکان حجاج اشکالاتی دیده می‌شود که به همراه راه‌حل‌هایی ارائه می‌شود.

یک - غیرانتفاعی کردن هزینه اسکان در حرمین

دولت سعودی باید از سود بالای هتلداری در مکه دست بکشد و هزینه اسکان زائران را ارزان کند تا به دلیل کمبود جا مدیران حج مجبور نباشند زوج‌های حاجی را برخلاف دستورات خانوادگی و زناشویی اسلام، حتی در غیر ایام احرام جدا از هم به‌صورت مردانه و زنانه اسکان دهند. این زبینه خادم حرم و حجاج و میزبان میهمانان خدا نیست که خود و خویشانش در مکه در کاخ‌های اشرافی سکونت کنند، ولی تعدادی از حاجیان

فقیر در پیاده‌روها و در گوشه‌کنار حرم بخوابند یا در اتاق‌های تنگ و بسیار شلوغ ساکن شوند.

دو- رفع کاستی هتل‌های مسکونی در مدینه منوره

به دلیل تخریب سال‌های اخیر که با هدف توسعه بیشتر مسجدالنبی انجام شده، ظرفیت اسکان هتل‌های مدینه الرسول کاسته شده و حجاج کشورهای مختلف مدت محدودتری در مدینه الرسول اسکان می‌یابند؛ به طوری که در سال‌های اخیر، مدت حضور زائران ایرانی در مدینه منوره به شش روز تقلیل یافته است. (<https://www.tasnimnews.com/fa/news/1729010/28/02/1397>)

این در حالی است که می‌توان با مشارکت دادن کشورهای اسلامی داوطلب، در ساخت‌وساز هتل‌ها و اماکن مسکونی مورد نیاز حجاج، این کمبود را جبران کرد.

سه - ساخت‌وساز در منا برای کاستن از مشکل تنگی جای استراحت برای حجاج

کشورهای مختلف

افزایش روزافزون جمعیت مسلمانان و به تبع آن جمعیت حجاج بیت‌الله الحرام باعث شده عده‌ای از حجاج در ایام بیتوته در منا مکانی برای بیتوته، استراحت و عبادت نیابند. با توجه به دستورهای عامی که بر نظم امر و اهتمام به امور مسلمانان و اقامه حج و تعاون بر کار خیر دلالت دارد، برطرف کردن این نیاز یک واجب ضروری و وظیفه حاکمانی است که وظیفه مدیریت حج را عهده‌دار شده‌اند. از آنجاکه بدون ساخت‌وساز نمی‌توان مکان مناسب در اختیار حجاج قرار داد، می‌توان گفت که ساخت‌وساز در مشاعر مقدس در شرایط فعلی واجب کفایی است. (نجاتی، ۱۳۹۳ش، ص ۳۳۵)

چهار- رفع تبعیض در اماکن اسکان در منا

سرزمین منا دره‌ای کشیده و کم‌عرض است و مسیر اصلی حجاج در منا

از منزلگاه تا جمرات برنامه‌ریزی می‌شود. جمرات نیز در نزدیکی مکه قرار دارد که حجاج یا در میانه ایام تشریق یا در پایان آن باید برای تکمیل اعمال حج به آنجا بروند. اکنون سال‌هاست که جانمایی صورت گرفته در منا به نحوی است که اماکن نزدیک به جمرات، که برای رفت‌وآمد حجاج مناسب‌تر است و مسافت بسیار کمتری تا جمرات دارد، در اختیار حجاج داخل عربستان و کشورهای حوزه خلیج فارس قرار دارد و مکانی را، که تقریباً در اواخر منا و نزدیک مرزهای مزدلفه و مناست، در اختیار حجاج ایرانی، آفریقایی و برخی کشورهای دیگر قرار دارد که حجاج برای هر آمدوشد به سمت جمرات و مکه باید تمام طول منا را طی کنند. این در حالی است که همه مسلمانان در استفاده از مشاعر مقدس برابری و مقتضای عدالت، تغییر و جابجایی حجاج مناطق مختلف به صورت هرچند سال یک‌بار است تا همه بتوانند بدون هیچ تبعیضی از مزایای نزدیکی به جمرات و مکه بهره ببرند.

پنج - فراهم ساختن امکانات بهداشتی کافی در مشاعر

با توجه به گزارش‌های موجود، رسیدگی به وضعیت بهداشتی و نظافت مشاعر مقدس عرفات، منا و مزدلفه بیشتر از دهه‌های گذشته است؛ اما هنوز هم کمبود سرویس‌های بهداشتی در این اماکن به خصوص در مزدلفه که حاجیان باید در بیابان بیتوته کنند و همچنین در منا که پس از حلق و تراشیدن سر نیازمند استحمام هستند، دیده می‌شود؛ به گونه‌ای که برای صدها حاجی تنها یک سرویس در این سه روز در نظر گرفته شده است. خدمت مطلوب به حرمین اقتضا دارد تا با توجه به کمبود فضا در این اماکن سرویس‌های بهداشتی مجهز و چند طبقه ساخته شود. گفتنی است مسئولان حج ایران طرحی را در این زمینه به دولت سعودی ارائه داده و برای طراحی و ساخت این سرویس‌ها اعلام آمادگی کرده‌اند. (<http://www.sobhshod.ir/1743>)

ب) مدیریت حمل و نقل

یک - اصلاح حمل و نقل درون شهری با فناوری های نوین

سامانه فعلی حمل و نقل داخل شهر مکه، بسیار قدیمی و برخلاف فناوری های روز که در سامانه های حمل و نقل سریع به کار گرفته شده، بسیار وقت گیر است؛ به گونه ای که طی مسافت تا حرم به طور متوسط حدوداً یک طول می کشد. از سوی دیگر حجم بسیار اتوبوس ها و رفت و آمد از تونل های طولانی، که به دلیل وضعیت کوهستانی شهر مکه ایجاد شده، باعث آلودگی هوا و آزار حجاج پیاده است. مشکل سوم این سیستم، تعطیلی چندروزه آن، قبل و بعد از ایام تشریق و حدوداً به مدت یک هفته است. این مسئله باعث به زحمت افتادن حجاج برای رفت و آمد از یک سو، و گران شدن کرایه تاکسی و سایر وسایل حمل و نقل به دلیل افزایش تقاضا و نبود وسیله کافی از سوی دیگر می شود؛ به طوری که کرایه ماشین های سواری به چندین برابر روزهای عادی می رسد. از طرفی ترافیک وحشتناک شهر مکه باعث قفل شدن خیابان های منتهی به منا در این روزها می شود و حجاج مجبورند مسافت های طولانی را پیاده روی کنند.

به نظر می رسد ایجاد حمل و نقل های درون شهری پاک مانند استفاده از تراموا و مونوریل (با توجه به زمین کوهستانی مکه) یا در مواردی مترو کاملاً راهگشا باشد.

دو - بهره گیری از ناوگان و ایستگاه های امانی دوچرخه سواری

یکی از پیشنهاد های دیگری که در این زمینه می توان ارائه داد، راه اندازی سیستم دوچرخه امانی است که در بسیاری از کلان شهر های جهان از جمله در شهر های مختلف چین (<https://www.irna.ir/news/83303211>) و ایران در جریان است و مانع از اتلاف انرژی و آلودگی هوا و ترافیک می شود. بر اساس این طرح، ایستگاه هایی برای دریافت، تحویل و پارک دوچرخه در ابتدا و

انتهای مسیرهای پرتردد حرمین شریفین ایجاد می‌شود و دوپرحه‌های مجهز به مکان‌یاب در اختیار حجاج برای تردد در مسیرهایی چون حرم و هتل در نظر گرفته می‌شود.

سه - اصلاح و تقویت حمل‌ونقل بین‌شهری

در تمام ایام حج و عمره، مسیرهای بین‌شهری میان مکه و عرفات و منا، مکه و جده، مکه و مدینه و جده به مدینه از مسیرهای پرتردد حجاج است. عمده دلیل گذر از جده کمبود ظرفیت فرودگاهی مدینه و نبود فرودگاه حجاج در مکه است. این تردها عمدتاً با اتوبوس‌هایی صورت می‌گیرد که در ایام شلوغی به ناوگان حمل و نقل عربستان می‌پیوندد و رانندگان آن در اغلب اوقات از کشورهای دیگر مانند مصر و سودان هستند که به‌طور موقت و فصلی برای کار به عربستان آمده‌اند. خستگی حمل‌ونقل با اتوبوس، ساعت‌های طولانی برای طی کردن مسیر میان این شهرها علاوه بر ایجاد خستگی، وقت زیادی از حجاج هدر می‌دهد. البته عربستان سال‌های اخیر در اقدامی دیرنگام طرح قطار بین‌شهری مشاعر و قطار بین جده، مکه و مدینه را اجرا کرده است؛ اما به نظر می‌رسد تا رسیدن این طرح‌ها به خدمات‌رسانی عمومی راه درازی در پیش باشد و انگیزه و همتی که این قطارها را به ظرفیت خدمات‌رسانی عمومی برساند هنوز دیده نمی‌شود و ظرفیت اندک این قطار مانع بهره‌مندی عمومی حجاج دیگر کشورها شده و باعث نارضایتی آنان از کندی تلاش‌های مسئولان عربستانی در امور خدماتی است. از دیگر سو محدودیت ظرفیت باعث اعتراض حجاج محروم از این خدمات به تبعیض در بهره‌مندی برخی کشورها از این امکانات شده است. توسعه و همگانی کردن وسائل ریلی بین‌شهری چه میان مکه، مشاعر و چه بین مکه و مدینه و جده بسیار ضروری به نظر می‌رسد.

چهار- تقویت و افزایش فرودگاه‌های بین‌المللی

امروزه بیشتر حجاج با هواپیما و عمدتاً از طریق فرودگاه بین‌المللی جده به

سرزمین وحی قدم می‌گذارند. البته چند سالی است که فرودگاه مدینه نیز بازگشایی شده و حدود ۳۵٪ از حجاجی که با پرواز به وطنشان بازمی‌گردند از طریق این فرودگاه است. (<http://hajj.ir/fa/32880>)

با وجود پیشرفت‌های فناورانه فرودگاه‌های سراسر جهان و نبود محدودیت مالی و فناوری برای سعودیان، همه‌ساله حجاجان کشورهای مختلف با مشکل ترافیک هوایی و تأخیر پروازها در مرحله رفت و بازگشت مواجه بوده‌اند. این تأخیر در مواردی به ۱۲ تا ۲۴ ساعت نیز می‌انجامد که به سردرگمی حجاج و آوارگی آنان در میانه هتل یا فرودگاه جده منجر شده است. از سوی دیگر ترافیک فرودگاه جده و کمبود ناوگان هوایی در عربستان سعودی از دیگر عواملی است که باعث کندی انتقال حجاج و بازگشت آنان به وطنشان می‌شود؛ هرچند برخی این کندی را عمدی و به دلیل منافع مادی که از تأخیر هر حاجی عاید هتلداران، کرایه‌کنندگان و فروشندگان کالا و خدمات در حرمین شریفین می‌شود، می‌دانند. ولی از طرفی هزینه حج را برای هر زائر افزایش می‌دهد و از سوی دیگر با کوتاه‌شدن دوره حج، امکان برگزاری عمره بافاصله کمتری از حج مقدور می‌شود.

انتظار می‌رود به سرعت چند فرودگاه دیگر در اطراف مکه برای بهره‌مندی حجاج فراهم شود و بیش از این حجاج به دلیل ضعف مدیریت آنان دچار سختی و آسیب نشوند.

پنج - راه‌اندازی خط زمینی حمل‌ونقل به عربستان برای حجاج شرقی

پیشنهاد دیگر در راستای حل این مشکلات، فراهم کردن بستر حمل و نقل زمینی حجاج کشورهایمانند ایران برای حج است که سابقه تاریخی داشته که از یک سو باعث رونق مسیر زمینی و کاسته شدن هزینه سفر و امکان بهره‌مندی حجاج از زیارت عتبات مقدسه می‌شود و از سوی دیگر سختی انتظار بازگشت حجاج را کاهش می‌دهد. گفتنی است که مسیر زمینی عراق و عربستان در این سال‌ها مورد استفاده است و به راحتی می‌توان با بهسازی آن و افزودن امکانات

رفاهی بیشتر، راه زمینی حج را فراهم کرد که موجبات زیارت عتبات و دیدن اماکن دیدنی مسیر شمال عربستان و انتقال حجاج را فراهم می‌کند. این راه می‌تواند، نیاز حجاج ایرانی و شبه‌قاره هند را تا حد زیادی تأمین کند و از بار فرودگاهی عربستان بکاهد.

۵. مدیریت اقتصادی

الف) زمینه‌سازی برای مشارکت همه کشورهای اسلامی در سرمایه‌گذاری و تجارت در حرمین

یکی از فوائد حج که در قرآن کریم و تفاسیر به آن اشاره شده منافع اقتصادی و دنیوی در کنار منافع اخروی آن است «لِيَشْهَدُوا مَنَافِعَ لَهُمْ» (حج، ۲۸) (ابن عجبیه، ۱۴۱۹ق، ج ۳، ص ۵۲۹؛ شیخ طوسی، بی تا، ج ۷، ص ۳۱۰؛ ابن کثیر، ۱۴۰۷ق، ج ۵، ص ۳۶۴) نباید این فوائد را انحصاراً درباره کشور میزبان تفسیر کرد، بلکه این منافع و چرخه اقتصادی چه در کشور میزبان و چه در کشورهای حجاج غیربومی و چه نسبت به خود حجاج قابل تفسیر است.

تاریخ نشان می‌دهد که حج چرخه‌ای عظیم را در تجارت جهانی در منطقه در اختیار داشته و نقشی کانونی را در رونق اقتصادی افراد و نظام‌های درگیر در چرخه حج ایفا می‌کرده است. متأسفانه امروزه بیشترین منفعت اقتصادی نصیب کشور میزبان و خادم‌الحرمین و پس از آن سهم متولیان حج در کشورهای وطن حجاج می‌شود؛ درحالی‌که می‌توان با استفاده از ظرفیت جهانی تجارت الکترونیک و فضای مجازی، فرصت کسب سود و سرمایه‌گذاری را برای حاجیان نیز فراهم آورد تا ضمن انجام فریضه شرعی خود بتوانند به رونق اقتصادی وطن خویش نیز یاری رسانند.

ب) ایجاد صندوق و ارز مشترک اسلامی

ایجاد صندوق و ارز مشترک از دیگر مواردی است که می‌تواند تأثیر مثبتی بر اقتصاد کشورهای اسلامی و حج‌گزاران داشته باشد و کشور عربستان به دلیل

انباشت سرمایه حج توانایی این اقدام را دارد. این مسئله که از سوی سران جمهوری اسلامی پیشنهاد شده (<http://cpdi.ir/news/content/3215>)، هیمنه و سلطه استعمارگران و دشمنان اسلام را بر کشورهای اسلامی خواهد شکست و ابتکار عمل را در بسیاری مسائل به دست مسلمانان خواهد داد.

ج) فراهم ساختن امکان انتقال قربانی حجاج به وطن‌هایشان

در قرآن کریم به استحباب بهره‌مندی فرد قربانی‌کننده از قربانی سفارش شده: «فَكُلُوا مِنْهَا وَأَطْعِمُوا الْبَائِسَ الْفَقِيرَ» (حج، ۲۸) و برخی از مذاهب اسلامی نیز بر اساس آن فتوا داده‌اند. (مغنیه، ۱۴۲۱ق، ج ۱، ص ۲۶۸) از این رو فراهم ساختن اسباب انتقال گوشت‌های قربانی حجاج به اماکن مختلف در صورت نیاز و تمایل آنان امری مطلوب است.

خادم‌الحریمین باید با ایجاد زمینه مناسب، امکان انتقال گوشت‌های قربانی را به کشورهای مربوطه فراهم سازد. حتی به نظر می‌رسد با توجیه حجاج نسبت به بهینه‌شدن استفاده از قربانی و بهره‌مندی آنان از گوشت قربانی‌شان امکان تأمین این هزینه از خود حجاج در ازای انتقال گوشت قربانی‌شان به وطن‌هایشان در برخی کشورها مانند ایران فراهم باشد. (ر.ک: نجاتی، ۱۳۹۷ش، ش ۱۰۶، ص ۱۴۷)

نتیجه‌گیری

علیرغم اینکه کشور عربستان در زمینه‌های فراوانی توانسته خدمات قابل قبولی را به حجاج سراسر جهان تحت عنوان خادم‌الحریمین ارائه دهد اما هنوز نواقصی در روند خدمت به حرمین دیده می‌شود که می‌توان برای تحقق خدمت به حرمین شریفین در تراز آموزه‌های اسلامی با عملی کردن پیشنهادهایی کاربردی، این کاستی‌ها را بهبود و سطح خدمت به حرمین را ارتقا بخشید. این پیشنهادها در مدیریت عبادی، رفاهی، فرهنگی، امنیتی و مدیریت اقتصادی مطرح شده است؛ از جمله پیشنهادات مربوط به مدیریت عبادی،

می‌توان به جدا کردن طواف مردان و زنان، فراهم ساختن زمینه پیاده‌روی در حج حداقل از مدینه به مکه برای حجاج، (و مسیرهای دیگر)، زمینه‌سازی عبادت آزادانه سایر مسلمانان بر اساس مذاهب خود از جمله عباداتی چون: مراسم عمومی دعای کمیل، مراسم برائت از مشرکین، آزادی زیارت و توسل به رسول‌الله ﷺ و اولیای الهی و آزاد کردن زیارت بقیع برای مردان و زنان، آزادی امامت جمعه و جماعات مساجد حرمین در طول حج برای غیر سعودی‌ها، انتقال قربانگاه پیشرفته در منا، توجه به فتاوی مذاهب دیگر درباره ثبوت هلال، رعایت کردن جهات شرعی ساخت سرویس‌های بهداشتی و اختصاص حج به حاجیان مستطیع از طریق عدم تبرع برای حج‌گزاران فقیر اشاره کرد که بر اساس کاستی‌های موجود عرضه شده است.

در مدیریت فرهنگی، پیشنهاد حفظ ساختار و شاکله اصلی مشاعر مقدس و آثار تاریخی و اسلامی در حرمین شریفین و تبدیل مصرف‌گرایی و ترویج سبک زندگی غربی به ترویج کالاها و سبک زندگی اسلامی ارائه شده است.

در مدیریت امنیت حج، حفظ امنیت حجاج بدون ایجاد فضای امنیتی، استفاده از نیروهای غیرنظامی برای تأمین امنیت حجاج، ضرورت توجه مضاعف به امنیت حج‌گزاران در برنامه‌های مختلف تأکید شده است.

در مدیریت رفاهی در بخش اسکان و عمران مواردی چون: غیرانتفاعی کردن هزینه اسکان در حرمین، رفع کاستی هتل‌های مسکونی در مدینه منوره، ساخت‌وساز در منا برای کاستن از مشکل تنگی جای استراحت برای حجاج کشورهای مختلف، رفع تبعیض در اماکن اسکان در منا و فراهم ساختن امکانات بهداشتی کافی در مشاعر و در مدیریت حمل و نقل، اصلاح حمل و نقل درون‌شهری با فناوری‌های نوین، بهره‌گیری از ناوگان و ایستگاه‌های امانی دوچرخه‌سواری، اصلاح و تقویت حمل و نقل بین‌شهری، تقویت و افزایش فرودگاه‌های بین‌المللی و راه‌اندازی خط زمینی حمل و نقل به عربستان برای حجاج شرقی پیشنهاد شده است و در پایان برای مدیریت اقتصادی پیشنهاد

زمینه‌سازی برای مشارکت همه کشورهای اسلامی در سرمایه‌گذاری و تجارت در حرمین، ایجاد صندوق و ارز مشترک اسلامی، فراهم ساختن امکان انتقال قربانی حجاج به وطن‌هایشان مطرح شده است. امید است پیشنهادهای ارائه‌شده با توجه صاحب‌نظران و مسئولان این حوزه بتواند در ارتقای خدمت به حج و حرمین شریفین اثرگذار باشد.

دار الفکر.

۹. ابن نجیم، زین الدین بن إبراهيم (بی تا).
البحر الرائق شرح كنز الدقائق وفي آخره:
تكملة البحر الرائق، محمد بن حسين بن
على الطورى الحنفى القادري وبالْحاشية:
منحة الخالق لابن عابدين، دار الكتاب
الإسلامى، چاپ دوم.
۱۰. ابونعيم اصفهانی، احمد بن عبد الله
(۱۴۱۶ق). **حلیة الأولیاء وطبقات
الأصفیاء**، مصر، السعادة.
۱۱. ازرقی، محمد بن عبدالله (۱۴۱۶ق).
اخبار مكة و ما جاء فيها من الآثار،
بیروت، دار الأندلس، چاپ اول.
۱۲. امینی، محمد امین (۱۴۲۸ق). **بقیع
الغرقد فی دراسة شاملة**، تهران، مشعر،
چاپ اول.
۱۳. بابرتی، محمد بن محمد (بی تا).
العناية شرح الهدایة، دارالفکر.
۱۴. بخاری، محمد بن اسماعیل (۱۴۱۰ق).
صحیح البخاری، قاهره، لجنة احیاء کتب
السنة، چاپ دوم
۱۵. بیات، حجت الله (۱۴۲۹ق). **حج ۲۹،
گزارشی از حج گزارى سال ۱۴۲۹ق
برابر با سال ۱۳۸۷ش**، تهران، مشعر.

منابع

۱. آجلو، حسین (۱۳۹۸). **چشم انداز ۲۰۳۰
عربستان سعودی فراز یا فرود**، تهران،
موسسه فرهنگى مطالعات و تحقیقات
بین المللی ابرار معاصر، چاپ دوم.
۲. ابن شهر آشوب، محمد بن علی، **المناقب
(۱۳۷۹ق)**. قم، علامه.
۳. ابن عابدين، محمد امین بن عمر
(۱۴۱۲ق / ۱۹۹۲م). **رد المحتار على الدر
المختار**، بیروت، دار الفکر، چاپ دوم.
۴. ابن عجبیه، احمد بن محمد (۱۴۱۹ق).
البحر المديد فی تفسير القرآن المجید،
قاهره، دکتر حسن عباس زکی.
۵. ابن قدامه مقدسى، عبدالله بن أحمد
(۱۳۸۸ش / ۱۹۶۸م). **المغنی**، قاهره.
۶. ابن کثیر، اسماعیل بن عمرو (۱۴۰۷ق).
البدایة و النهایة، بیروت، دارالفکر.
۷. _____، (۱۴۱۹ق). **تفسير القرآن
العظیم**، بیروت، دار الکتب العلمیة،
منشورات محمد علی بیضون، چاپ اول.
۸. ابن ماجه، محمد بن یزید (بی تا). **سنن
ابن ماجه**، بیروت، محمد فؤاد عبد الباقی،

۱۶. بیهقی، احمد بن حسین (۱۳۴۴). السنن الكبرى، هند، مجلس دائرة المعارف النظامية، چاپ اول.
۱۷. جعفریان، رسول (۱۳۸۶ش)، آثار اسلامی مکه و مدینه، تهران، مشعر، چاپ هشتم.
۱۸. جمعی از دانشجویان، سرزمین نور، خاطرات دانشجویان از سفر حج، تهران، مشعر، چاپ اول.
۱۹. الخطیب، جلال طه، خادم الحرمین الشریفین فی کتاب (السیرة و المسیرة).
۲۰. خمینی، روح الله، حج، در کلام و پیام امام خمینی علیه السلام، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی علیه السلام، تهران، چاپ ششم.
۲۱. دارقطنی، علی بن عمر (۱۴۲۴ق). سنن الدارقطنی، شعیب الارنؤوط و دیگران، بیروت، مؤسسه الرسالة، چاپ اول.
۲۲. داستان پنچ زن از آزار جنسی در مراسم حج
<https://www.etilaatroz.com/58345/>.
۲۳. ذهبی، محمد بن احمد (۱۴۱۳ق)، تاریخ الاسلام و وفیات المشاهیر و الاعلام، ویرایشگر عمر بن عبدالسلام تدمری، چاپ دوم.
۲۴. رجبی، محمد حسین (۱۳۸۵ش). حج ۲۶، گزارشی از حج‌گزاری سال ۱۴۲۶هـ.ق برابر با سال ۱۳۸۴هـ.ش، تهران، چاپ اول.
۲۵. رفاعی، یوسف بن سید (۱۳۸۷ش). نصیحة لاختواننا علماء نجد، تهران، مشعر.
۲۶. رفعت پاشا، ابراهیم (۱۳۷۷ش). مرآة الحرمین، شامل سفرنامه حجاز و تاریخ و جغرافیای راه‌ها و بقاع متبرکه آن، تهران، مشعر.
۲۷. زکی یمانی، احمد (۱۴۳۴ق). دار السیده خدیجة بنت خویلد رضی الله عنها فی مكة المكرمة: دراسة تاريخية للدار و موقعها و عمارتها، لندن، مؤسسه الفرقان للتراث الاسلامی.
۲۸. سامانی، سید محمود، «مدخل خادم الحرمین»، دانشنامه حج و حرمین شریفین، تهران، مشعر.
۲۹. ساور، محمد ابراهیم (۱۳۹۶ش). «آشنایی با پیش‌گامان بیداری اسلامی، علامه شیخ محمود شلتوت»، فصلنامه علمی - تخصصی جبل المتین، دوره اول، پیش‌شماره اول.
۳۰. سبکی، تقی‌الدین (۱۴۱۹ق)، شفاء السقام فی زیارة خیر الأنام، بی‌جا، چاپ چهارم.
۳۱. شعیبی، ریاض (۱۳۹۷ش). ۱۴۳۰ق، پایان نامه دانشگاه.

۳۲. شیخ صدوق، محمد بن علی (۱۴۱۳ق). **من لا يحضره الفقيه**، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، چاپ دوم.
۳۳. طاهری، سیدمهدی (۱۳۹۷ش). **علل تداوم قدرت رژیم پادشاهی عربستان سعودی**، تهران، نشر مشعر.
۳۴. طبری، محب الدین (۱۴۲۴ق). **الرياض النضرة فى مناقب العشرة**، بیروت، دار الکتب العلمیة.
۳۵. طوسی، محمد بن حسن، (بی تا). **التبيان فى تفسير القرآن**، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
۳۶. عزب، خالد (۱۴۲۰ق). «لقب خادم الحرمين الشريفین»، **مجلة الاجتهاد**، لبنانی، ص ۴۳.
۳۷. فاکهی، محمد بن اسحاق (۱۴۲۴ق). **اخبار مكة فى قديم الدهر و حديثه**، مکتبه الاسدی، مکه مکرمه، بی تا، چاپ چهارم.
۳۸. قاضی عسکر، علی، **تخریب و بازسازی بقیع به روایت اسناد**، تهران، نشر مشعر، چاپ سوم.
۳۹. قافلة الزيت، (۱۴۲۲ق). ج ۵، **شركة أرامکو**، رمضان ۱۴۲۲، ص ۹.
۴۰. کاشانی، ابوبکر بن مسعود (۱۴۰۶ق)، **بدائع الصنائع فى ترتيب الشرائع**، دار الکتب العلمیة، چاپ دوم.
۴۱. محقق، علی (۱۳۷۹ش). **اسناد روابط ایران و عربستان سعودی**، (۱۳۰۴_۱۳۵۷)، تهران، انتشارات وزارت امور خارجه، چاپ اول.
۴۲. مسعودی، علی بن حسین (۱۴۰۹ق). **مروج الذهب و معادن الجواهر**، تحقیق اسعد داغر، قم، دار الهجرة، چاپ دوم.
۴۳. مسلم بن حجاج (۱۴۱۲ق). **صحیح مسلم**، قاهره، دار الحدیث، چاپ اول.
۴۴. معصومی، محسن، «مدخل خادم الحرمين»، **دانشنامه جهان اسلام**، ص ۹۳.
۴۵. مغنیه، محمدجواد (۱۴۲۱ق). **الفقه على المذاهب الخمسة**، بیروت، دارالتیاریت، جدید، دار الجواد، چاپ دهم.
۴۶. مقامی، امیر؛ درودگر، میترا (۱۳۹۶ش). «حق بر گردشگری و حقوق گردشگران خارجی از منظر حقوق بین الملل» **برنامه ریزی و توسعه گردشگری**، شماره ۲۳، زمستان ۱۳۹۶، ص ۱۵۵-۱۷۷.
۴۷. ملاخسرو، محمدبن فراموز، **درر الحکام شرح غرر الأحکام**، (بی تا) دار

إحياء

الكتب العربية

۴۸. مهدوی‌راد، محمدعلی (۱۳۷۲ش). با

کاروان عشق، گزارش حج در سال ۱۳۷۲، قم، نشر مشعر، چاپ اول.

۴۹. میردامادی، سیدحسین (۱۳۹۸ش).

جنایت وهابیت، از مجموعه حج خونین، تهران، پژوهشکده حج و زیارت، بازنشر کتاب های فارسی، چاپ اول.

۵۰. نجاتی، محمدسعید (۱۳۹۳ش). «نگاهی

به تاریخ منا و حوادث آن»، میقات حج، دوره ۲۴، شماره ۹۳؛ پاییز ۱۳۹۴، ص ۱۱۷-۱۴۲.

۵۱. _____، (۱۳۹۳ش). سرزمین منا و

مسائل نو پدید، تهران، نشر مشعر، چاپ اول.

۵۲. _____، (۱۳۹۶ش). «خانه‌های

حرم»، دانشنامه حج و حرمین، ج ۷، تهران، نشر مشعر، چاپ اول.

۵۳. _____، (۱۳۹۷ش). «آشنایی با

وضعیت کنونی قربانی در حج (قربانگاه معیصم)»، میقات حج، ش ۱۰۶، زمستان ۱۳۹۷، ص ۱۴۷-۱۲۱.

۵۴. نجاتی، محمدسعید؛ علی، شمس

(۱۳۹۸ش). «تحولات قربانی در حج از نگاه

فقه و تاریخ با تأکید بر وضع فعلی قربانی»، پژوهشنامه حج و زیارت، شماره ۱، شماره

پیاپی ۷، بهار و تابستان ۱۳۹۸، ص ۷۹-۱۰۶

۵۵. هاجری، عبدالرسول (۱۳۹۴ش). حج

۳۲ روزشمار سفر به سرزمین رازها و رمزها، تهران، مشعر، چاپ اول.

۵۶. هاجری، یوسف (۱۴۱۱ق). البقیع قصة

التدمير - قصة تدمير آل سعود للأثار الإسلامية فی الحجاز، لبنان، مؤسسه البقیع لاحیاء التراث، چاپ اول.

۵۷. هاشمی، سیدمحمدعلی (۱۳۹۶ش).

حج و حقوق بین‌الملل، تهران، نشر مشعر، چاپ اول.

۵۸. هیئة كبار العلماء السعودية

[/https://ar.wikipedia.org/wiki](https://ar.wikipedia.org/wiki)

۵۹. ورعی، سیدجواد، حج ۳۰، گزارشی از

حج گزاری سال ۱۴۳۰ هـ ق برابر با سال

۱۳۸۸ هـ ش، تهران، نشر مشعر، چاپ اول.

60. <http://cpdi.ir/news/content/3215>

61. <http://farsi.khamenei.ir/speech/content?id=37254>

62. <http://hajj.ir/fa/32880>

63. <http://takfir.ir/modules/smartsection/item.php?itemid=2185>

64. <http://www.aljazeera.net/news/portsandinterviews/2014/7/15>

65. <http://www.ion.ir/news/243798>

66. <http://www.sobhshod.ir/1743/>
67. <https://rasanews.ir/fa/news/642775>
68. <https://www.mashreghnews.ir/news/96450>
69. <https://www.tasnimnews.com/fa/news/1397/02/28/1729010>
www.irna.ir/news/83387232/

